

Т. С. Гребенюк,
методист відділу природничих дисциплін ВІППО;
Ю. Р. Гребенюк,
керівник гуртка Камінь-Каширської станції юних туристів

Краєзнавча робота: напрямки, форми та методи пошукових досліджень*

Розглянуто напрямки, форми, функції, методи дослідження сучасного українського національного краєзнавства крізь призму актуальності використання його засобів у формуванні патріотичного виховання молоді.

Ключові слова: патріотизм, національне краєзнавство, історико-географічна пам'ять, край, методи пошукових досліджень.

Hrebeniuk T. S., Hrebeniuk Yu. R. Modern Directions, Forms and Methods of Local Lore Search.

Directions, forms, functions, methods of modern Ukrainian national local history through the prism of the relevance of using its facilities in the formation of patriotic education of youth are covered.

Key words: patriotism, national studies, historical and geographical memory, edge, research methods.

Є щось святе в словах «мій рідний край».
Для мене – це матусі пісня ніжна,
І рідний сад, від квіту білосніжний,
Усе, що серцю рідне невимовно.
Його історія... В ній стільки гіркоти!
І тим рідніш мені ти, краю рідний.

Л. Забашта

Актуальність теми дослідження визначається концептуальними положеннями реформування вітчизняної загальної середньої освіти і вдосконалення системи національної освіти та виховання, зокрема обумовленістю таких стратегічних цілей системи, як: національна спрямованість освіти, її невіддільність від національного ґрунту; органічне поєднання з національною історією і традиціями; відтворення і передача в навчальному процесі культури та духовності в усій різноманітності вітчизняних і світових зразків.

Патріотизм – це глибинне усвідомлення індивідом своєї єдності з Батьківщиною як окремою духовною, суспільно-політичною, економічною, культурною, територіальною цілісністю. Визнання себе часткою цієї цілісності породжує явище патріотизму. Непатріотичних держав і націй просто не існує.

Для молоді людини в сучасному глобалізованому світі все важче визначити себе як частину окремої етнічної спільноти. Все частіше здається, що поняття «Батьківщина», «національна свідомість», «рідна земля» – це щось таке старовинне, із музейних схованок. І все ж кожен із нас має незримий зв'язок із тим місцем, де народився, зростав, де пройшло

дитинство. Осмислення історії, культури рідного краю збагачують людину духовно, виховують відданість Батьківщині, вчать шанувати свій народ та інші народи, що здавна проживають на території України.

Досвід викладання краєзнавства доводить, що школярі прагнуть вивчати минуле свого краю, причому незаангажоване чи штучно протиставлене решті українських земель. Цікавість до минувшини можна пояснити тим, що ніколи не вичерпається допитливість людини, котра прагне дізнатися, що відбувалося на землі, де вона народилася, живе, що було тут до неї, якими були її предки, з якими труднощами вони стикалися, як їх переборювали, про одяг, свята і будні – всю різнобарвну палітру життя рідного краю.

Високі поняття «Батьківщина», «національна гідність», «патріотизм» починаються зі знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки та власне свого роду – тобто місця, де людина народилася, зросла, де пройшло її дитинство. Ці знання передаються із покоління в покоління з мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови. Ми тільки тоді стаємо частиною народу, коли маємо глибокі почуття до землі, де проживаємо, глибоку повагу до вікових народних традицій – невичерпні джерела духовності, моральності та культури сучасної молоді людини. Знання рідного краю збагачує її, виховує відданість Вітчизні. Саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, усього найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної та духовної культури України. Предметом дослідження краєзнавства є конкретний регіон, а об'єктом – природа, населення, господарство, минуле, пам'ятки

* Презентація – на CD номера.

матеріальної та духовної культури. Усі ці складові є об'єктами різних наук, мають різні методи вивчення, але у всіх напрямках краєзнавчої діяльності є загальний (спільний) предмет вивчення – край. Поняття «край» – умовне і залежить від того, хто і з якою метою його вивчає. У нашому випадку край – це Волинь [4].

Краєзнавству належить провідна роль у формуванні патріотизму. З усебічного вивчення під керівництвом учителя природних, соціально-економічних та історичних умов рідного краю (села, району, міста, області, мікрорайону, школи), тобто з краєзнавства, починається українознавство. Шкільне краєзнавство як одна з ланок навчально-виховної роботи має географічний, історичний, літературний, етнографічний, фольклорний, природознавчий та інші напрями. Усі вони тісно пов'язані між собою як змістом, так і формами організації і методами використання.

Виклад основного матеріалу. Знання про свій край – ґрунтова основа навчання і виховання школярів. У процесі формування особистості найефективнішим є пізнання й осмислення не тільки рідного, близького, а й чужого, далекого, не тільки національного, а й світового. Саме тому ідею краєзнавчого компонента у навчально-виховній діяльності використовували педагоги давно, актуальна вона і сьогодні.

«Пізнай себе, свій рід, свій народ, свою землю – і ти побачиш свій шлях у майбутнє...» – це заповіт Григорія Сковороди. Його коріння сягає освіти Київської Русі, братських шкіл (XVI–XVIII ст.), Запорозької Січі.

Уперше системну методику навчання і виховання із використанням краєзнавства розробили видатний чеський педагог Ян-Амос Коменський та французький філософ Жан-Жак Руссо. Теоретичні засади шкільного краєзнавства виклав засновник національної педагогіки Костянтин Ушинський. Він вважав, що у початковій школі треба вивчати предмет «батьківщинознавство», був переконаний у необхідності пізнання своєї місцевості у взаємозв'язку із працею і побутом населення. К. Ушинський радив навчати географії за принципом «кола, що розширюється»: від відомого – до невідомого, від близького (свого краю) – до далекого (всієї країни). Він наголошував на необхідності розвивати у дітей «інстинкт місцевості», тобто розуміння взаємозумовленості природних процесів, уміння бачити місцевість цілісною, з усіма особливостями її природи, життя населення і господарського розвитку.

Існує кілька визначень цього терміна. Зокрема, географ Олександр Барков вважав, що краєзнавство є комплексом наукових дисциплін, різних за змістом і методами дослідження, але які ведуть до однієї мети – наукового і всебічного пізнання краю. Географ Лев Берг називав краєзнавство «малою географією».

Процес набуття незалежності України, її національне відродження та розбудова, вдосконалення вітчизняної системи освіти сприяли всебічному пізнанню краю, його природи, культури, історії, економіки, політики. Адже пізнання «малої батьківщини», її минулого і сучасного – важлива

передумова формування особистості, свідомої участі в житті держави [11].

Краєзнавчі дослідження дають можливість вивчити матеріал за безпосередніми слідами подій, із застосуванням суміжних дисциплін – географії, екології, демографії, статистики, топоніміки, на широкій джерельній базі з пріоритетом місцевих джерел, зокрема багатющих фондів Державного архіву Волинської області. Матеріали фондів використовуються для підтвердження або спростування вже усталених точок зору, руйнації хибних стереотипів, які викривляють нашу історію.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь учених, але найбільш фундаментальне відображення вони знайшли у працях видатних науковців початку ХХ ст. Зокрема, історичний аспект української державності всебічно обґрунтували Михайло Грушевський, етнографічний – Федір Вовк, територіально-географічний – Степан Рудницький. Із поняттям «Волинь» пов'язано поняття «мала батьківщина», що уособлює певну територію, від якої кожна людина починає своє свідоме життя і розширює власний світогляд у практичному освоєнні простору – від того, де живе, і до того, який починає розуміти, включаючи поняття села, міста, області, держави, планети, Всесвіту. Знання про свій край є такими, до яких людина часто повертається протягом життя, оцінюючи і порівнюючи інші краї та землі.

На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах об'єкта. Якщо країнознавство досліджує територію усєї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише її певною частиною – окремими населеними пунктами (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальними одиницями, краями тощо. За образними визначеннями відомого мандрівника В. П. Семенова-Тянь-Шанського, «географія дивиться в телескоп, краєзнавство – в мікроскоп» [7].

Найхарактернішими ознаками краєзнавства є його багатогалузевість, багатопроblemність. У краєзнавстві часто втрачаються індивідуальні риси території, навіть при широкому висвітленні якоїсь із проблем. Це властиво всім галузевим напрямкам краєзнавства. Тому об'єктивно постає завдання вивести його з вузьких галузевих рамок.

Сьогодні, коли послабилися зв'язки поколінь, опинилися під знаком питання моральні принципи, особливо гостро постає необхідність переосмислення позицій щодо традиційної культури. Ця необхідність диктується духовною потребою українського народу. Тому відродження регіональних традицій – одне з основних завдань відродження України. І у вирішенні цих важливих проблем роль наукового краєзнавства важко переоцінити [14].

Отже, **національне краєзнавство** – цілісна, динамічна, нерозривна і відкрита система, яка функціонує у світі тривимірних системних моделей: *простір* (географічне краєзнавство), *час* (історичне краєзнавство) та *соціум* (соціальне краєзнавство). Останнє включає літературну, мистецьку,

архітектурну, етнографічну, екологічну, релігійну галузі.

Краєзнавство за змістовим наповненням має кілька напрямків. Цей поділ досить умовний, оскільки згрупувати його на «чисті» складові (напрямки) – справа непроста. Тому всілякий поділ на практиці – досить умовний. П. Т. Тронько серед інших виділяє такі напрямки краєзнавчих досліджень [16]:

- історичне;
- етнографічне;
- літературне;
- географічне;
- мистецьке.

Історичне краєзнавство вивчає минуле окремо взятої місцевості та розмаїтого кола об'єктів історії міст, сіл, фабрик і заводів, навчальних закладів, наукових установ, суспільно-політичних рухів, родоводів видатних осіб та ін., які об'єднані територіальною спільністю – краєм. Водночас на історичне краєзнавство покладається надзвичайно важливе завдання – дослідження маловідомих сторінок історії України, позбавлення хибних нашарувань на значні пласти нашої історії, сприяння відродження національної гідності українців та формування історичної пам'яті народу, тобто генетичної пам'яті цілих поколінь та кожної людини.

Багато українців під впливом ідеології колишнього СРСР та сучасної інформаційної експансії з боку Російської Федерації у спотвореному вигляді сприймають факт голодомору 1932–1933 рр. – геноциду українського народу. Варто пам'ятати й про долю волинських сіл, стертих із карти області у 1944, 1951, 1952 роках як неблагонадійних. Це Грива Камінь-Каширського, Вовчак Турійського, Соб'ятин Маневецького районів. Спільним у їх долі є те, що влада і її спецслужби помстились населенню за підтримку дій УПА і небажання повертатись у колгосп. Влада заодно поліпшила виконання плану «добровільного» переселення людей у південні та східні області. Їх насильно позбавили землі своїх предків. Цікаво, що їх нема навіть у переліку тих, котрі «переселились», хоч на довоєнних картах вони існують.

Так з 1945 по 1981 роки з карти області зник 1061 населений пункт, переважно хутори. Вони виключені з адміністративного обліку «у зв'язку з переселенням». Теж «добровільним», у південні чи східні області України, або ж заради здійснення партійної програми ліквідації «неперспективних» населених пунктів, що пояснювалось економічною доцільністю. Переселення було широкомасштабною далекоглядною акцією, аби унеможливити новий спалах визвольного руху на цих теренах. Адже у всі часи невеликі села, хутори були базами повстанців [1–3; 5; 9; 10]. Майже всі села, спалені під час війни, відродились, а із сіл, які «добровільно переселились», – жодне.

Етнографічне краєзнавство досліджує народну матеріальну й духовну культуру – звичаї та обряди, побут, одяг, усну народну творчість. Завдання цього

напрямку – відродження і збереження традицій народу в його регіональному розмаїтті, відродження та популяризація народних свят, звичаїв і обрядів, народних ремесел тощо [14].

П. Т. Тронько зазначає: «...мало приділяється уваги дослідженню проблем етнографічного краєзнавства в Україні. Між тим, ця галузь краєзнавства – одна з визначальних ланок вивчення історії та культури краю, що повинна посісти належне місце у діяльності краєзнавців. Це важливий напрямок краєзнавства, що передбачає широкий спектр студій матеріальної і духовної культури» [16].

Літературне краєзнавство вивчає літпроцес рідного краю, досліджує життя видатних земляків – письменників і поетів.

Залежно від цілей та завдань досліджень існує три основних **форми краєзнавства**: державне (наукове), освітнє (шкільне) і суспільне (громадське).

Державне краєзнавство – комплексне наукове краєзнавче дослідження певної території країни державними науковими установами (музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади тощо).

Освітнє краєзнавство – система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі освітніх закладів, яка проводиться за різними напрямками: літературне, історичне, географічне, природознавче, етнографічне, фольклорне. Його суть полягає у всебічному вивченні, з навчально-виховною метою, свого краю за різними джерелами, переважно на основі попередніх спостережень.

У свою чергу, освітнє краєзнавство поділяється на три форми:

– **програмне** (навчальне) – завдання і зміст визначаються навчальною програмою, воно є обов'язковим для всіх, хто навчається в цьому освітньому закладі. Може бути урочним і позаурочним;

– **позапрограмне** (позакласне) – зміст і завдання визначаються навчально-виховним планом і не є обов'язковими. Розрізняють два основні напрямки позакласної краєзнавчої роботи: туризм та експедиції;

– **суспільне краєзнавство** – діяльність різноманітних недержавних громадських товариств, спілок, об'єднань тощо для організації краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок та ін. [6].

Розрізняють три основні **функції** краєзнавства:

– **педагогічна** – показує його як дидактичний принцип, за допомогою якого можна підвищити ефективність навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно отримувати знання про природу й життєдіяльність людини, допомагати формувати практичні уміння і навички;

– **навчальна** – показує краєзнавство як окремий базовий курс елементарної шкільної географії, з якого починається вивчення систематичного курсу географії в школі;

– **наукова** – показує краєзнавство як структурну складову географічної науки з усіма притаманними їй методами дослідження. Виступає як важливий інструмент комплексного пізнання й перетворення

певної території, що фактично визначає його предмет та наукові засади. Теорія наукового краєзнавства органічно пов'язана з теорією географічної науки, насамперед із країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах територіального об'єкта дослідження [11].

На всіх етапах краєзнавчої діяльності застосовують різні традиційні **методи дослідження**:

– **літературний** – відбір і аналіз літературних джерел, що стосуються об'єкта вивчення. Усі літературні джерела умовно можна поділити на чотири категорії: архівні матеріали, книжки (науково-популярні, монографії, енциклопедії, довідники тощо), статті з періодичної преси та праці наукових конференцій;

– **статистичний** – вивчення кількісних показників у характеристиці ряду краєзнавчих об'єктів і явищ. Існує кілька методів: статистичної оцінки, статистичної перевірки гіпотез, статистичних випробувань тощо;

– **візуальний** – узагальнення власних спостережень під час дослідження краєзнавчого об'єкта. У процесі роботи проводяться бесіди з місцевими жителями, працівниками органів державної влади, спеціалістами господарства, культури й освіти, свідками подій, науковими працівниками та ін. Усі цікаві й пам'ятні місця бажано фотографувати або знімати відеокамерою;

– **картографічний** – один із найпоширеніших методів дослідження. Хоча він і відомий з давніх часів, але його слід відносити до сучасних, якщо розглядати як особливу форму просторового моделювання. Адже карта – це логічна образно-знакова модель території, яка цілеспрямовано відображає об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності, що належать до цієї території. Карта виступає і результатом досягнутого рівня знань про територію, й інструментом пізнання, який дає змогу піднятися на більш високий ступінь знань (див. слайди 11–14);

– **анкетний** – письмове чи усне опитування місцевих краєзнавців або просто жителів населеного пункту за певною анкетною чи спеціально складеними запитаннями для збирання масового матеріалу, щоб установити певні закономірності чи явища. Може застосовуватись як під час польових, так і стаціонарних форм краєзнавчої роботи;

– **описовий** – метод, який використовують при вивченні розміщення видів діяльності та розселення. У наш час широко застосовується описова статистика у вигляді наборів числових даних, що характеризують ту чи іншу ситуацію;

– **експедиційний** – метод, створений для активізації краєзнавчої роботи (див. слайди 25–35);

– **фотографування** – дає можливість зафіксувати найцікавіші епізоди і є важливим документом проведеної роботи. Останнім часом широко використовується також **відеозйомка**.

Крім цих традиційних методів, існують інші, до яких можна віднести такі:

– **географічний** – базовий краєзнавчий метод, який використовується майже в усіх регіональних дослідженнях. Він специфічний і формується, на думку Є. Б. Алаєва, як триєдиний підхід у дослідженні, що зумовлює дотримання територіальності,

комплексності, конкретності. Застосування цього методу неможливе без одночасного використання картографічного, який є, по суті, особливою формою ідеально-просторового моделювання;

– **моделювання** – загальнонауковий метод, застосування якого дає змогу вивчати об'єкт не безпосередньо, а за допомогою ідеальної (уявної) чи матеріальної моделі;

– **математичні** – група наукових методів, які дають змогу вивчати досліджуваний об'єкт із використанням математичного апарату. Основними з них є статистичний, факторний, кластерний, регресійний аналіз тощо;

– **економічний** – метод комплексного вивчення економічних явищ і процесів у межах обраної території, виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між економічними показниками, що характеризують стан розвитку туристичної галузі в краї, вивчення господарських явищ і процесів у динаміці тощо;

– **соціологічний** – метод комплексного вивчення суспільних явищ і процесів у межах обраної території, споживчо-туристичних уподобань і рекреаційних потреб населення, його вікової і соціальної структури тощо.

З кінця ХХ ст. у краєзнавчих дослідженнях зростає роль і значення комп'ютерних технологій. Вони дають змогу обробляти величезні масиви даних у короткі терміни і з малими затратами. Завдяки їм можна широко застосовувати на цілком новій основі такі методи, як моделювання, математичний, картографічний і т. ін. [6].

З метою популяризації краєзнавства в Україні надається всебічна підтримка ентузіастам і прихильникам громадського краєзнавчого руху, туризму.

Існують різні рівні організації краєзнавчого руху в нашій країні. До загальнодержавного відносяться: Національна спілка краєзнавців України, Товариство охорони пам'яток історії та культури, Українське товариство охорони природи, Українське географічне товариство тощо. Регіональний і місцевий рівні представлено різноманітними громадськими організаціями, фондами і товариствами.

В Україні значну роботу з вивчення і пропагування історії рідного краю здійснюють 223 краєзнавчих та 82 історичних музеї. Вони здійснюють активну виставкову діяльність, представляючи численні пам'ятки минувшини свого краю, проводять археологічні експедиційно-пошукові роботи на території регіону. Але історико-краєзнавчі музеї мають ряд проблем, що заважає їм належно здійснювати свої функції. Основні з них – недостатнє фінансове забезпечення, недостатність експозиційних площ, відсутність надійної системи обліку і зберігання пам'яток, неналежний рівень охорони, недостатній рівень кадрового й інформаційного забезпечення та ін.

Внесок у дослідження та розвиток історичного краєзнавства також роблять бібліотеки, що представляють значну кількість краєзнавчої літератури. Крім того, частина бібліотек подає краєзнавчі матеріали в Інтернеті. Серед основних краєзнавчих ресурсів, представлених на бібліотечних сайтах

України, є електронні краєзнавчі каталоги, путівники, довідники, тексти з історії краю, матеріали наукових і науково-практичних конференцій з історико-краєзнавчої тематики, посилання на інформацію про край у мережі та ін. [18; 19].

Висновки. На початку XXI ст. національне краєзнавство, туризм, пошукові дослідження набувають конструктивних рис, пов'язаних із вирішенням важливих проблем розвитку держави. Головними з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративно-територіальної реформи, перевидання на основі нових методологічних засад «Історії міст і сіл

України», відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація краєзнавчих досліджень, створення «Червоної книги топонімів України» та реалізація програми «Пам'ять втрачених сіл», повернення в науковий обіг спадщини видатних дослідників, формування краєзнавчого світогляду українців на засадах загальнолюдської моралі.

Комплексне вивчення різних напрямків краєзнавства із залученням учених, аматорів-краєзнавців, школярів-дослідників дозволить відтворити неповторну картину життя, історії, матеріальної й духовної культури рідного краю.

Література

1. Бондарчук А. Обірване коріння нації : Волинська хрестоматія [Текст] / А. Бондарчук. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. – 896 с.
2. «Відлітають» у безвість села [Текст] // Волинь. – 2009. – 23 трав.
3. Вікопомний біль стражденної Гриви [Текст] // Полісся. – 2001. – 25 верес.
4. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії [Текст] / Г. С. Дем'янчук. – К. : Просвіта, 2006. – 293 с.
5. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини [Текст] / В. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001.
6. Жванко Л. М. Краєзнавство : конспект лекцій (для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки: 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит», 6.030601 «Менеджмент») [Текст] / Л. М. Жванко. – Х. : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2010. – 163 с.
7. Заставний Ф. Виховний потенціал географічного краєзнавства в Україні [Текст] / Ф. Заставний // Географія та основи економіки в школі. – 2007. – № 2. – С. 40.
8. Історія міст і сіл УРСР: Волинська область [Текст]. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 745 с.
9. Книга Пам'яті України: Волинська область [Текст]. – Т. 3. – Л. : Каменярь, 1995.
10. Коніщук – командир хоробрий [Текст] // Полісся. – 2009. – 7 лют.
11. Корнєєв О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства [Текст] / О. В. Корнєєв. – Х. : Основа, 2007. – С. 144.
12. Левкович І. Нарис історії Волинської землі [Текст] / І. Левкович. – Вінніпег, 1953.
13. Мах П. Дикий брід : роман [Текст] / П. Мах. – К. : Веселка, 1990. – 200 с.
14. Петранівський В. Л. Туристичне краєзнавство : навч. посібн. [Текст] / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський. – К. : Знання, 2006. – 246 с.
15. Поки є могили – завжди буде кому до них прийти [Текст] // Україна молода. – 2000. – 27 жовт.
16. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) [Текст] / П. Т. Тронько. – К. : Ін-т історії України, 2001. – 271 с.
17. У гості до села, якого немає [Текст] // Волинь. – 2001. – 20 верес.
18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukuriet.gov.ua>
19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://15.www.volun.com.ua>